



François Feytö (1909)

Krleža na zapadu

François Feytö (ili mađarski: Ferenc Fejtö), mađarski pisac koji piše na francuskom, jedna je od najzanimljivijih političkih ličnosti među europskim intelektualcima u ovom stoljeću. Prijatelj Petra Dobrovića i Miroslava Krleže, nekadašnji Zagrepčanin, danas je prvoklasan izvor za intelektualnu povijest europske ljevice.

Kad je čuo da ga traži novinar iz Zagreba, François Feytö otprve je prihvatio razgovor, iako je imao razloga da ne pristane. Tih je dana njegov pariški dom bio u fazi obnove, s ličiocima i drugim majstorima u njemu, a on najviše voli razgovarati u tome ambijentu. Tih je dana također bio u fazi ozbiljnoga posla oko završetka ambicioznog teksta svojih sjećanja koji bi trebao rezimirati njegov dugi, polustoljetni intelektualni i politički angažman, od Budimpešte, gdje je studirao, do Pariza, gdje se nastanio pred rat i stekao mirovinu, živeći od pisanja (novine i knjige).

Kao dobar domaćin, Feytö ili Fejtö ispričao se što je stan u neredu, i ponudio (mi) mjesto u radnoj sobi, gdje se na prvi pogled vidi slikarski ukus njegove supruge (lijepa, koloritna platna, uglavnom njezina) i njegovi afiniteti, književni i novinarski. Njegovo je pero, naime, ispisalo tisuće i tisuće novinarskih članaka, ali i više knjiga, od kojih su neke, kao *Historija istočnih demokracija*, ili knjiga o socijaldemokraciji, imale izuzetan uspjeh, ne samo u Francuskoj.

»Budući da ste iz Zagreba« – počeo je odmah nakon pozdrava – »spremio sam za vaš list posebno poglavlje svojih memorara u kojima pišem o susretu s Miroslavom Krležom i slikarom Petrom Dobrovićem. Bilo je to 1934.«

Na posebnom papiriću Feytö je rukom napisao zašto je posebno poglavlje posvetio Zagrebu i zašto želi da se objavi i u

našem tisku: »Za Zagreb i Jugoslaviju vežu me obiteljske i prijateljske veze još od moje mladosti«.

Iako živi u Parizu neprekidno već 47 godina, Fejtö (u Parizu ga pišu Fejtö, radi pravilnijeg izgovora) sebe smatra mađarskim piscem. »Otkud François« – pitam ga. »Ferenc. Vi biste rekli – Franjo.« Vidi se da razumije naš jezik. Nije ga zaboravio. U mladosti je provodio dosta vremena u Zagrebu i u drugim našim gradovima, a vezu s našom zemljom i s našim ljudima Fejtö je nastavio i kad se nastanio u Parizu. Uz Jeana Casoua, Claudea Bourdeta, Lea Hamona, književni bračni par Aveline, on je jedan od stupova Društva Francuska-Jugoslavija koje u Parizu njeguje suradnju i prijateljstvo dviju zemalja.

Vi ste, gospodine Fejtö, mađarskoga podrijetla i živite u Parizu već gotovo pola stoljeća. U Vašoj biografiji spominje se i Zagreb. Zašto?

– Moja je majka iz Zagreba, iz mađarske obitelji Bonyhadi, koja se zove tako po gradiću u kojem je rođen moj djed. Kako je radio na željeznici, poslali su ga na rad u Zagreb; tu su mu rođena djeca, tako da se cijela djedova obitelj nastanila u Zagrebu. Majka je studirala muziku u Zagrebu i Beču, bila je pijanistica. Umrla je rano, vrlo mlada. Otac se, u drugom braku, oženio jednom djevojkom iz Rume, kćerkom upravitelja imanja grofa Pejačevića, golemog imanja od 25.000 hektara. Kao upravitelj, bio je i likvidator, jer je imanje bilo u likvidaciji u vrijeme agrarne reforme kad se zemlja dijelila seljacima. Tako sam poznao Zagreb i Hrvatsku, ali i druge jugoslavenske krajeve. Jedna mi je teta bila udata u Somboru. Moje je djetinjstvo protjecalo između Subotice, Sombora, Zagreba i Crikvenice. U Crikvenici sam naučio hodati.

Rodeni ste u Kanjiži, zar ne?

– Da, rođen sam u Kanjiži.

Govorite o familijarnim vezama sa Zagrebom. A duhovne veze?

– Uvijek sam se u Zagrebu osjećao kao kod kuće, čak i kad je bilo antimađarskih manifestacija, koje sam ja doživio i vidio kao dijete. Sjećam se doista silovitih manifestacija, antimađarskih: nisam se na ulici usudio govoriti mađarski, iz straha da me zbog jezika netko ne kazni.

Koliko ste vremena živjeli u Zagrebu?

– Nisam nikad živio, ako se misli na to da li sam stalno živio. Bio sam uvijek na prolazu, provodio mjesec, dva, tri mjeseca. Za praznike sam uvijek bio u Zagrebu. Može se reći da sam u njemu djetinjstvo proveo, da je Zagreb ostavio u meni tragove zbog kojih i sad uvijek rado idem u taj grad. Moja sestra Nada odgojena je u Zagrebu, ona i danas u njemu živi. Osamdeset joj je godina. Imam još dva rođaka, muzičara, i to istaknuta muzičara. Jedan, Mirko Špiler, bio je direktor Konzervatorija u Sarajevu, umro je prije nekoliko godina. Bio je u ratu, u partizanima, s Titom, a neko je vrijeme dirigirao jednim poznatim orkestrom. A drugi rođak, Ljerko Špiler, živi u Buenos Airesu već više od 50 godina, izvrstan je violinist. Nitko ne govori više mađarski. Gotovo je, završili su to moji roditelji.

Uspostavili ste jake veze sa zagrebačkim intelektualcima. Kad je počelo, sjećate li se, i s kime?

– Znao sam mnoge muzičare, zahvaljujući svome rođaku. Susretao sam se s velikim dirigentom Lovrom Matačićem, i s drugima, ne mogu se sada sjetiti imena. Bili su veliki muzičari. Veze s intelektualcima počinju tijekom jednoga dugog boravka u Zagrebu, 1934; tada sam se upoznao s Krležom, i naše su veze ostale i poslije rata, sve do njegove smrti. Vidao sam ga više puta, i svaki susret s Krležom bio je izvanredan

doživljaj, zbog njegove erudicije, inteligencije, interesa, temperamenta. Čuo sam od nekih ljudi kako je Krleža bio težak karakter. Ja ga ne pamtim takvoga; mi smo već kod prvog susreta vodili dugu konverzaciju čitavo popodne i čitavu večer (zadržao me na večeri). Izvrsno je poznao mađarsku literaturu, govorio mi je naširoko o našim pjesnicima. Morao sam mu pripovijedati novosti, bio je vrlo, vrlo znatiželjan čovjek. U to vrijeme on je već završio *Glembajeve*, čini mi se da je bio završio i *Filipa Latinowicza*. Izlagao mi je svoje ideje.

Na kojem ste jeziku razgovarali? Na mađarskom?

– Kombinirano. Razgovarali smo i mađarski i francuski. Krleža je govorio mađarski, i to dosta dobro. Više je volio da govorim francuski, govorio ga je zaista vrlo dobro. Razgovarali smo o svemu pomalo, o literaturi, ali i o politici. Teško je reći što ga je više zanimalo. Mnogo mi je pričao o reviji »Danas«, i to s velikom strašću. (Poslije sam i sam upoznao neke Krležine suradnike iz toga doba, kao Marka Ristića, s kojim sam bio u veoma prijateljskim odnosima.) Kad sam se vratio u Budimpeštu, napisao sam članak o susretu s Krležom, o Krleži kao velikom piscu. Bio je to, koliko znam, prvi članak koji je u inozemstvu o Krleži uopće napisan. Sam Krleža kaže to u svojim bilješkama. Moj »Dnevnik iz Zagreba« jest nešto čime se jako ponosim. Vjerujem, iako nisam u to siguran, da je prijevod moga članka objavljen na hrvatskom ili srpskom jeziku, u nekom izdanju Matice hrvatske, ili Jugoslavenske akademije u Zagrebu.

Kakav ste stav formirali o Krleži, poslije mnogo susreta s njime? Je li on, prije svega, pjesnik, romanopisac, esejist ili dramatičar?

– Sve. Krleža je bio polivalentan, univerzalan. Sudeći po njegovim romanima, a ja sam ih čitao na francuskom i na ma-

đarskom, Krleža je velik pisac, ekspresionist, pomalo barokan, veliko ime u vrijeme K. und K. monarhije, s Poljakom Gombrowiczem, Karlom Krausom iz Austrije, Füstom iz Mađarske. Oni imaju približno isti, barokni stil. Krležu smatram jednom od najvećih pisaca te epohe. Vani nije dovoljno poznat, ali zbog okolnosti koje nisu ovisile o njegovoj literaturi. Nedostajao je pravi prevodilac, stalni izdavač, a nedostajalo je i neke sreće. Njegovo ime, Krleža, teško je izgovoriti na francuskom. Kad mu je posljednji roman objavljen u Francuskoj, napisali su mu krivo ime – Karleža.

U Francuskoj se Manès Sperber, koji je također sretao Krležu između dva rata, brinuo za izdavanje Krležinih djela na francuskom jeziku.

– Manès Sperber bio je moj veliki prijatelj. Zajednički nam je bio stav prema Krleži, oba smo ga izuzetno cijenili, smatrali ga velikim piscem u jednoj relativno maloj literaturi. Sperber je htio prevesti sva Krležina djela na francuski, on je Krležu zaista poštovao, divio se njegovu djelu. Sperber je imao jednu prednost u odnosu na mene: mogao je čitati Krležu u originalu.

Mnogi ljudi koji cijene Krležu, kao što ga Vi cijenite, smatraju da je on zaslužio veće i bolje mjesto u svjetskoj literaturi. Neki, kao Sperber, govorili su kako bi takav pisac, da je pisao na drugom, većem jeziku, da je pripadao drugoj, većoj literaturi, sigurno dobio i Nobelovu nagradu.

– Ne znam bi li dobio Nobelovu nagradu, ali bi imao mjesto jednog od najvećih pisaca našeg stoljeća. To je sasvim sigurno. Samo, morate znati da u literaturi, kao u umjetnosti općenito, slučaj igra veliku ulogu. U tom smislu Poljaci su, može se tako reći, imali mnogo više sreće nego Jugoslaveni ili Mađari. Gombrowicz je bio poznat ne samo za života, djela mu se iz-

vode poslije smrti, čak možda više negoli prije, njegovi se romani prevode i objavljuju u čitavom svijetu. Prema mojem mišljenju, on nije bio bolji pisac od Krleže. Ali, imao je sreće. A što mislim pod srećom za jednog pisca? Sreća je naći dobrog prevodioca. Krleža je mijenjao prevodioce, mijenjao je izdavače. To nije dobro. Druga stvar, treba imati neku solidarnost iza sebe. Poljaci su u tome egzemplarni: njihovi intelektualci, njihovi političari, svejedno da li su u Poljskoj, ili u emigraciji, u Washingtonu, Londonu ili Parizu, potpomažu svoje pisce, svoje umjetnike, nalaze im prevodioce, izdavače. Ima izvrsnih mađarskih pisaca koji su nepoznati vani zato što ih nije imao tko prevoditi i izdavati njihova djela. Intelektualni krugovi ne pokazuju dovoljno solidarnosti. To je žalosno, ali je istinito: pisci dolaze na burzu intelektualnih vrijednosti, gdje svakome treba podrška, treba mu propaganda. Treba znati pravila igre, i treba znati igrati. Inače, nema ništa ni od velikih pisaca, velikih vrijednosti. Na primjer, knjigu Karla Štajnera *7000 dana u Sibiru* Manès Sperber godinama je i godinama želio objaviti, jer je smatrao da je to značajan dokument o vremenu Staljinovih čistki. U vlastitom poduzeću, kod izdavača kod koga je radio (Calmann-Lévy), nije se uspio izboriti da se Štajnerovo djelo objavi, nego je *7000 dana u Sibiru* objavio Gallimard, i to pred kraj Sperberova života. Vidite kako ponekad treba mnogo vremena i puno upornosti da se objavi jedna knjiga. Naprotiv, Solženjcinu je dovoljno da napiše nešto pa da se to objavi, i da postigne svjetski uspjeh. Politika igra određenu ulogu u pojedinim slučajevima. U načelu, sreća se za pisca sastoji u tome da susretne uvjerenog prevodioca, izdavača koji će stajati iza pisca, i sredinu koja će ga »gurati«. Krleža nije imao tu sreću, barem ne u Francuskoj, koja bi mu omogućila da bude u svijetu poznat toliko koliko njegovo djelo zaslužuje. Danas kad kažete Krleža, za ljude ovdje to ne znači mnogo. Možda će njegov dan doći. Ja se tome nadam, i želim to, jer znam koliko je to velika literatura i koliko je Krleža izuzetan pisac. Možda se u Francusku posebno teško probiti, jer ovdje

dolaze pisci koji su zbog nečega već poznati. Prije slava, pa onda djelo! U SR Njemačkoj je drukčije: tamošnji izdavači tragaju za nepoznatim piscima. Znam neke mađarske pisce koji su izdali roman u Budimpešti, i za nekoliko mjeseci roman je preveden i objavljen u SR Njemačkoj. U Francuskoj to nije slučaj, Francuzi ne traže talente, oni hoće gotove pisce, i to one pisce koji jamče siguran uspjeh.

Što je za francuske izdavače najbitnije: kulturni razlog, komercijalni interes ili politički motiv?

– Može se reći da su to najvažniji razlozi koji određuju odluku izdavača. Ima sigurno i drugih. U Krležinom slučaju, nije bilo ni kulturnih ni komercijalnih razloga, jer on nije bio dovoljno poznat da bi izdavačima nosio profite. Ne bih rekao da je bio podcijenjen. Bio je nepoznat. Ja nisam autoritet kod izdavača kakav je bio Sperber, ali ni njegov autoritet nije bio dovoljan da uvjeri jednoga izdavača da objavi kompletnoga Krležu, ili većinu njegovih djela. Zakoni književnog tržišta tako su kruti da ih nije lako promijeniti, i tako strogi da mogu zapriječiti put i velikim piscima ako nisu posebno »atraktivni«. Što se tiče političkih razloga, Krleža nije bio posebno zanimljiv za francuskoga izdavača sa svojim tezama, svojim angažmanom i svojim osporavanjima.

Mnogo pričate o Krleži, sigurno s razlogom. Ne govorite ništa o sebi. Vi ste u Parizu od prije rata?

– Došao sam 1938., iz političkih razloga prije svega. Bio sam najprije izbačen s fakulteta u Budimpešti, zatim sam bio, kao »opasni element«, osuđen na kaznu zatvora, i to zbog »subverzivnog članka« koji sam u jednom socijalističkom listu napisao protiv saveza s Njemačkom. U to sam vrijeme bio socijaldemokrat, nisam bio komunist, ali za sud je to bila ista stvar. Nisu imali smisla za neke razlike. Morao sam bježati, otišao

sam u Pariz na nekoliko mjeseci, pa nekoliko godina, a ostao sam, evo, punih 47 godina. Više sam proveo života u Francuskoj negoli u rodnoj Mađarskoj. Imam mnogo francuskih prijatelja, pišem na francuskom. Promjena jezika prisiljavala me na to da donekle mijenjam i vokaciju. U Mađarskoj sam bio esejist, kritičar, a u Francuskoj sam postao novinar i politički pisac. Nisam nikad smatrao svoje znanje francuskoga jezika dovoljnim da se upustim u suptilnije literarne sadržaje. Pokušao sam napisati roman, dva ili tri puta, ali nisam uspio.

Niste završili?

– Jesam, ali moji romani, prema mome sudu, ne zaslužuju da se objave. To je samo moje mišljenje. Nitko ih drugi nije čitao.

Bili ste uoči rata prisiljeni pobjeći iz Budimpešte. Poslije se niste vratili. Niste mogli, ili niste htjeli?

– Bio sam prisiljen otići, ili se odlučiti da život provodim u zatvoru. Između zatvora i egzila ja sam izabrao egzil. Davao mi je neke nade. U Francuskoj sam uspostavio jake veze, nije mi bilo lako vratiti se u Mađarsku. Mislio sam na to odmah nakon rata, mnogo mojih prijatelja bilo je u Vladi, i to prijatelja socijalista i prijatelja komunista. Ali, nisam se vratio, ni tada, ni poslije. Predlagali su mi mjesto državnog sekretara za obrazovanje; moji su prijatelji dobro znali da sam čitava života sanjao o tome da provedem reformu obrazovanja. Odgovorio sam prijateljima: »Radije ću biti kućepazitelj u Parizu nego ministar u Budimpešti, sve dok se i jedan strani vojnik nalazi u Mađarskoj«.

To je bilo u vrijeme Rakosija?

– Uoči, baš uoči Rakosija.

Kasnije, s Kádárom, promijenile su se mnoge stvari u Mađarskoj.

– Jesu, znam to. Imao sam priliku da se s Kádárom sretнем u Parizu, kad me Giscard d’Estaing pozvao na banket koji je dao u njegovu čast. Zanimljivo, kad me Giscard predstavio, Kádár je znao tko sam ja, razgovarao je sa mnom veoma prijateljski, i to na mađarskom. Otad se u Budimpešti mijenja stav prema meni, tako da je već sutradan »Nepszabatsag« napisao: »Hvala predsjedniku Giscardu što je pozvao ne samo francuske ličnosti, nego i kulturne ličnosti mađarskoga podrijetla, kao što je Feytö«. Toga časa, bojkot je bio završen. U Budimpešti objavljuju značajnu knjigu o mojoj literarnoj aktivnosti u doba moje mladosti; mađarska je televizija prije dva mjeseca poslala ekipu, snimili smo 17 sati emisije. Plašio sam se kako ću govoriti mađarski, mislio sam da sam dosta zaboravio. Ali, jezik je kao bicikl: kad jednom naučite, više ne zaboravljate.

Ali, još niste bili u Budimpešti?

– Mogu ići, ali nisam bio. Imam svoje razloge.

Sudjelovali ste u francuskom Pokretu otpora, zajedno s mnogim velikim francuskim intelektualcima i političarima.

– Sudjelovao sam na degolističkoj strani, donekle i slučajno. Naime, bio sam jedna od rijetkih ličnosti u Francuskoj koja je znala tko je De Gaulle u vrijeme kad je on lansirao svoj famozni poziv Francuzima 18. lipnja 1940. Jednom sam bio pozvan na večeru s mnogo francuskih ličnosti; tu su bili Paul Reynaud, koji je kasnije bio prvi ministar, Georges Mandel, koji je bio ubijen 1944. itd. U jednom času Reynaud je rekao: »Obavezno morate pročitati knjigu koja je upravo izašla, nekoga pukovnika De Gaullea. Smatram je genijalnom, a nje-

gove ideje o organizaciji vojske izvršnima«. Kupio sam knjigu i uvjerio se da je autor neka izuzetno jaka ličnost. Kad su Nijemci došli u Francusku, bio sam u Bretanji. Slušao sam Radio-London, i kad je De Gaulle poslao svoj proglas Francuzima, Francuzi su oko mene pitali: »Tko je taj čovjek?«. Ja sam bio među rijetkima koji je znao o kome se radi, tko je De Gaulle, što hoće. Od toga momenta bio sam degolist. Imao sam povjerenje u njega, bio sam siguran da je imao pravo kad je rekao: »Jedna je bitka izgubljena, rat se nastavlja«. Prihvatio sam to, uključio se u Pokret otpora, povezao se s nekim intelektualcima, posebno s onima s kojima sam otprije bio blizak jer smo zajedno sudjelovali u grupi »L'esprit«. Bila je to veoma značajna revija; ja sam i o njoj među prvima pisao u inozemstvu 1935. i 1936., kao što sam među prvima pisao o Krleži. U vrijeme sudjelovanja u Pokretu otpora imao sam mnogo prijatelja komunista, i to poznatih intelektualaca. Tad je partija okupljala velike intelektualce; poslije mađarskih događaja, nakon Afganistana, sve ih je manje. Ali, u ono vrijeme, komunisti su bili André Malraux, njegova žena Clara Malraux, s njima sam bio veliki prijatelj, pa Edgar Morin...

Oni su bili komunisti? I Malraux?

– Malraux je bio komunist sve dok se nije vezao s generalom De Gaulleom, 1940. ili 1941. Kad su ga jednom u mojoj prisutnosti pitali zašto je on, veliki intelektualac, u Komunističkoj partiji, odgovorio je: »Ne mogu reći za što sam. Mogu reći protiv čega sam«. Malraux je zaista bio protiv, i to protiv odnosa i situacije koja je tada vladala, protiv licemjerstva, protiv tadašnje klime, protiv *establishmenta* nekih klasa, protiv politike izdaje zemlje. Budući da nije bio »za« nego »protiv«, lako je mogao prijeći De Gaulleu, i ostati mu vjeran do smrti. S njim je pomirio svoja dva osjećaja i opredjeljenja: biti nacionalan i biti progresivan.

Generala De Gaullea niste sreli osobno?

– Nisam. Kad sam objavio svoju *Historiju narodnih demokracija*, poslao sam mu jedan primjerak knjige. Ljubazno mi je uzvratio pismo u kojem kaže da je s interesom pročitao moju knjigu. Iako ga nisam sreo pa ne mogu ništa svjedočiti iz osobnoga doživljaja, za De Gaullea mogu reći da je bio velika politička figura. On je ustao protiv jednog poretka, protiv *fait accompli* u trenutku kad je većina Francuza bila za nj, za taj poredak, a protiv De Gaullea. Ne zaboravite: barem 90 posto Francuza bilo je za Pétaina. Unatoč tome, De Gaulle je imao jaku vjeru u Francusku, u Francuze, u francusku vojsku; imao je toliko mudrosti da vidi da Hitler ne može biti pobjednik toga rata, da predvidi, kao i Churchill, da će Rusi prije ili poslije ući u rat za svoje interese i preokrenuti njegov tijek. Sve to govori o veličini De Gaullea: bio je Churchill Francuske. On tada nije predstavljao sadašnjost Francuske, jer je sadašnjost bila petenistička, kolaboracionistička, nego budućnost Francuske.

Rekoste da je u to vrijeme 90 posto Francuza, ako ne i više, bilo petenistički raspoloženo. Nije li to prestroga tvrdnja s obzirom na ono što današnja Francuska želi izboriti kao svoju istinu o tome vremenu 1940-1945? Još se i danas vode polemike koliko je Pétain imao pristalica, koliko je bio širok Pokret otpora, itd.?

– Ne mislim na čitavo razdoblje do 1945. Govorim o vremenu do 1942. Mogu Vam reći i iz iskustva i iz svega što znam, da su u Pokretu otpora u to vrijeme bili samo ljudi koji su tamo bježali da ih ne smaknu – komunisti, ne svi, dio socijalista, pokoji republikanac, framasoni, Židovi i stranci. Velika većina francuskoga naroda bili su ili petenisti ili iščekivači, »poslije Staljingrada«, situacija se u Francuskoj naglo mijenja. Tome su umnogome pomogli baš Vlada generala Pétaina i njemačke vlasti uvodeći prisilni rad. Jer, kad su počeli re-

grutirati mlade seljake i mlade radnike da bi ih slali na rad u Njemačku, Francuzi su počeli jače i neposrednije osjećati što je to okupacija, što je to rat. Sve više i više ljudi išlo je u šume, u Pokret otpora, radije nego da idu u Njemačku. Tako je Pokret otpora postajao sve jača i sve značajnija snaga. Ali, Pétain je još uživao veliku podršku. Kad je 1944., prije bijega u Njemačku, došao u Pariz, stotine tisuća ljudi izašlo je na ulice da ga pozdravi. Ne zaboravimo to. Mnogi su Francuzi bili izuzetno hrabri, ali bilo je i mnogo Francuza koji su Gestapou pokazivali Židove i komuniste.

Vas politika privlači i poslije rata?

– Da, ali kao promatrača. Ne više. Ne može se jedan čovjek baviti politikom i još nečim. Ja sam izabrao novinarstvo. Politika me zanima kao jedan od fenomena koji određuje našu sudbinu. Imam interes za politiku kao što imam interes za kazalište ili za roman, možda više utoliko što imam svoje ideološke interese i ideološka opredjeljenja Bio sam pristalica (*partisan*), ali nikada aktivni član (*militant*) jedne partije. Pisao sam dugo u socijalističkoj reviji, u novinama ljevice bio sam im blizak, ali sam uvijek ljubomorno čuvao neovisnost prosuđivanja. Kao novinar, ja sam, dakako, politički angažiran. Nisam išao dalje od tog angažmana, ni iznad njega. Želim zadržati mogućnost da kažem ono što mislim reći, o Mitterrandu, o Craxiju ili nekom trećem. Ne mislim da je ovo što radi Mitterrand prava socijalistička politika, pravi socijalistički model. Poznavao sam Léona Bluma, on je bio pravi socijalist, kao što je danas Kraisky socijalist po mome modelu, ili Craxi, koji je također blizu mome shvaćanju socijalista, Mitterrand je političar i državnik prvoga reda, izvanredan intelektualac. Ali, čini mi se da nema mnogo principa. A socijalist mora imati principe, jučer, danas i sutra.

Ali ni Craxi ni Kraisky nisu proveli duboke reforme kakve je proveo Mitterrand kad je nacionalizirao dio industrije i banкарство, proveo decentralizaciju u zemlji...

– Diskutirao sam o istoj stvari s Olofom Palmeom. Švedska je zemlja s najrazvijenijom socijalnom politikom u svijetu. A tamošnji socijaldemokrati nisu proveli reforme (nacionalizaciju i druge) koje su provedene u Francuskoj. Nacionalizacija može imati smisla ako daje rezultate. A u Francuskoj ih ne daje. One su provedene iz ideoloških, a ne iz ekonomskih razloga.

Razgovarali ste o tome s Palmeom?

– Da, kad sam spremao knjigu o socijaldemokraciji, obišao sam sve zemlje gdje su socijaldemokrati na vlasti, ili su bili na vlasti, pa tako i Švedsku, Austriju, Dansku. Palme mi je rekao istu stvar kao i Kraisky – da nacionalizacije nisu nužne mjere, osim kad je riječ narodnoj obrani i nekim drugim sličnim sektorima, i da nije racionalno povećavati kontrolu države nad ekonomijom. Sjećam se da mi je Palme rekao: »Više volim privatnu industriju koja radi dobro, koja daje mnogo novaca i koja mi omogućuje da vodim socijalnu politiku kakvu ja zamišljam, nego imati nacionalizirani sektor koji daje gubitke, kao u Francuskoj«. Švedska doista vodi socijalnu politiku novcem koji dolazi od privatnoga kapitala. Mogu reći da sve ide dobro, da nema zemlje u svijetu koja ima veće socijalne pogodnosti od Švedske. Znam da je teško podnijeti da ima ljudi koji imaju puno, koji su kapitalisti, koji imaju vile, avione, ne znam što sve nemaju. To je tužno za ljude koji imaju samo svoje male sobice, i moraju raditi za njih. Ali princip jednakosti nije princip ekonomije. To je princip ideologije. Za ekonomiju je presudan kriterij uspješnosti: da li je bolje imati industriju koja cvate, koja daje dosta novaca da se mogu izgraditi stanovi, škole, kina za sve, ili nacionalizirati industrije i ostati u osred-

njosti pa voditi osrednju socijalnu politiku, jer za bolju socijalnu politiku nema novaca.

Vi ste za slobodno tržište?

– Jesam. Točnije, ja sam za tržišni socijalizam.

Ne mislite da postoje suprotnosti između socijalizma koji je protiv eksploatacije i slobodnoga tržišta koje priznaje princip jačega?

– Ja se držim izvorne definicije socijalizma. Biti socijalist znači raditi u interesu većega dijela društva. Ne svih, nego većega. Sve drugo je pitanje sredstava.

Ali, da li je u toj zaštićenoj većini i siromašniji dio društva?

– Što se Švedske tiče, zaštićeni su baš oni koji nemaju. Ali, socijalizam se ne može stvarati i razvijati po mjeri onih koji nemaju, koji su siromašni. Socijalizam ne može ukinuti motivaciju ljudima da više proizvode, da više i bolje rade? Pogledajte današnju krizu: svi traže veće plaće. U redu, treba razumjeti takve zahtjeve. Ali, da bi se izašlo iz krize, treba više proizvoditi, treba naći tržište, treba robu prodati. Ne može se proizvoditi za skladište. U toj situaciji jedna socijalistička vlada, kao u Francuskoj, odobrava ili traži masovno otpuštanje. To je u suprotnosti s principom socijalizma. Ali nije u suprotnosti s realnošću.

Postoji još jedna tema koja je zaokupljala Vašu istraživačku pažnju: istočne demokracije, demokracije u istočnim zemljama (jedan će beogradski izdavač uskoro objaviti Vašu knjigu na tu temu). Otkud potječe taj interes?

– Ne znam da li znate, ja sam u Mađarskoj bio osnivač i kodirektor jedne revije koja je bila antifašistička, književna,

borbena. Kad sam došao u Pariz, radio sam u više novina radio sam ono što sam najviše znao, u prvom redu ono što su od mene tražili. Ono što su pretpostavljali da znam, tj. da govorim o svojoj zemlji, o drugim zemljama Istočne Europe, da govorim o »narodnoj demokraciji«. U agenciji »France Presse« dobio sam posao 1944., i obavljao ga 30 godina tako da sam rukovodio sektorom koji se bavio svim aspektima života zemalja komunističkog sistema. Za mene je to bila veoma velika odgovornost, jer sam morao znati trenutno napisati komentar čim se neki događaj zbio u jednoj zemlji, svejedno kojoj, europskoj ili azijskoj. To me tjerovalo da izučavam probleme dublje negoli je bilo potrebno za novinarske članke. U tome istraživanju rođena je *Historija narodnih demokracija*, nastala na bazi temeljite dokumentacije koju sam sakupio o svim zemljama Istočne Europe. Postao sam neka vrsta specijalista, ili su me smatrali tako, specijalista za probleme tih zemalja. I čim bi se nešto dogodilo, ja sam nastupao. Evo, nedavno je umro Enver Hoxha: istoga popodneva zvali su me iz više pariških redakcija, iz Rima sa zahtjevom: »Napiši članak o Albaniji poslije Hoxhe. Tko će biti njegov nasljednik i kakvu će politiku voditi«. Nije mi lako. Ali, to je moj život. Mnogi ne znaju da sam ja napisao i knjigu o Josipu II. Habsburškom, da sam napisao knjigu o njemačkom pjesniku Heinrichu Heineu. Nikad se nisam želio zatvoriti u novinarstvo, ili i u jedno tematsko područje. Tražio sam slobodu pisanja i istraživanja. Preokret je nastao onoga dana kad sam otišao iz »France Presse« u mirovinu. Tad posao nije više bio obaveza, mogao sam birati što ću raditi. To je velika sloboda. Stekao sam je – volim godišnjice – ravno 40 godina otkako su me iz političkih razloga odstrijelili sa Sveučilišta u Budimpešti. Kad sam završio s profesionalnim novinarstvom, te sam iste godine na Sorbonni doktorirao, i to pred Raymondom Aronom. Tada je jedan talijanski list, »Il Giornale«, zatražio da radim za njih kao dopisnik iz Pariza baš kad sam otišao u mirovinu. Novinarstvo je čudan crv u čovjeku: nisam odbio. Uza sve to, radio

sam na memoarima, putovao, držao predavanja u inozemstvu, proučavao Sartrea...

Kakve su uspomene na Camusa, na njegov odnos spram Sartrea?

– Dijelilo ih je (Sartre i Camus bili su veliki prijatelji, Sartre je bio također veliki prijatelj i s Aronom) to što je Sartre čuvao mnogo dulje iluzije od Camusa, što je izbjegavao, ili se plašio bilo što reći na račun Francuske KP, bojeći se, vjerojatno, da se ne bi pojavio zajedno s antikomunistima ili kao antikomunist. Za razliku od njega, Camus je bio mnogo manje političan, a mnogo više idealist. On je brzo shvaćao što se događa (i Sartre je, uostalom, mogao shvatiti), ali nije, kao Sartre, onako mnogo vagao »za« ili »protiv«, nego je nastupao kad je mislio da treba reći, pa makar i neugodne stvari. Koliko je Sartreu trebalo govoriti da shvati što se događa u Mađarskoj, a Camus je shvatio o čemu je riječ da mu ništa nismo govorili.

Nećete reći da je Sartre bio za sovjetsku intervenciju?

– Ne, nije bio za intervenciju, bio je protiv nje, ali je uvijek imao neko »ali«. Camus je bio protiv, bez ikakva »ali«.

Za Vas kažu da ste čovjek ljevice, ali ste veoma kritični prema ljevici. Gdje se Vi osobno smještate?

– Teško pitanje. Ja odgovaram da ne znam jesam li ja na lijevoj desnici, ili na desnici ljevice. Ne mogu reći. Tu sam negdje. Imam jednog jako dobrog prijatelja iz Poljske, Kolakowskoga, filozofa. Leszek je prije nekoliko godina u jednoj engleskoj reviji, u kojoj radimo obojica, napisao: »Ja sam konzervativni liberal i socijaldemokrat«. Mogao bih to i za sebe reći, s rizikom da me svi ne prime i ne shvate dobro. Ja sam konzervativac, jer se borim za održanje nekih vrijednosti; ja sam liberal,

ja sam za slobode, ja sam socijaldemokrat, jer sam apsolutno za pravednu socijalnu politiku.

Ne postoje li kontradikcije između pojedinih opredjeljenja?

– Ne mislim da postoje, ili barem teorijski ne postoje. Postoje kontradikcije između partije, jedne konzervativne, jedne liberalne i jedne socijaldemokratske, koje se uzajamno optužuju u borbi za vlast. Kontradikcije se u toj borbi uvećavaju pa socijaldemokrati optužuju liberale da su reakcionari, liberali optužuju socijaliste da su kolektivisti, itd. Ja nisam političar, mene političke borbe ne zanimaju.

Kao novinar, što ste sačuvali poslije 40 godina novinarstva?

– Ne čuvam ništa, nastavljam, nisam još završio. Nemam vremena misliti što sam sve doživio i sačuvao.

Ipak, možete reći: što je za Vas novinarstvo – zanat ili vokacija?

– Ja sam povjesničar po obrazovanju. Za mene su historija i novinarstvo dva lica istoga problema. Novinarstvo je moderna historija; baviti se novinarstvom znači baviti se suvremenom historijom. Čini mi se da sam u novinarstvu ujedinio i svoju strast za historijom. Kad pišem za novine, ne proučavam historiju, ja je pišem. Čak mi ne izgleda nimalo lako u svome poslu odvojiti što je novinarstvo, a što historija. Uvijek me novinarstvo zanimalo kao prilog za razumijevanje historije, za praćenje i za pisanje historije. Jer, historija nije samo skup velikih događaja, ona se zbiva svaki dan. Historija su i svakodnevni antagonizmi među ljudima, rasama, nacijama, klasama; historija je i smjena vlada, padovi i usponi političara, itd. Ali, historiju treba znati pisati, i treba znati pisati za historiju.